

KIRGIZ ADI VE İNANÇLARI İLE İLGİLİ BAZI BULGULARIN TÜRK DÜNYASI VATANDAŞLIĞI BAĞLAMINDA ÖNEMİ*

Zeynel ÖZLÜ**

Öz

Bu araştırmada Kırgızların kökeni ve dinsel inançları açıklanmıştır. Bu bağlamda Kırgızların geniş bir coğrafyaya yayılan diğer Türk boylarıyla soy bakımından aynı ve dinsel inançlar açısından ortak bir geçmişe sahip olduğu vurgulanmıştır. Nitekim Kırgızlarda mevcut olan bitki kültü, veli kültü ve kurban kültü gibi kültler, totem adları birçok Türk boyunda da mevcuttur. Bu inançlar Selçuklu fetihleri ve Moğol istilası ile Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır. Kökenleri bir olan Türklerin, inanç birliğinin ortaya konması “Türk dünyası vatandaşlığı” hususunda hazırlanacak kaynak kitaplarda vurgulanması gereken önemli bir husustur. Bu durum Türk kültür birliğinin oluşmasında da önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kırgız, inanç, Türk soyu, Türk kültürü.

THE IMPORTANCE OF SOME FINDINGS ABOUT THE NAME OF KYRGYZ AND BELIEFS WITHIN THE CONTEXT OF TURKISH WORLD CITIZENSHIP

Abstract

In this research, the root of Kyrgyz and their religious beliefs are expressed. Within this context, it is underlined that Kyrgyz are the same in terms of ancestry with other Turkish ancestors that spread to a wide geography and have a common background. As a matter of fact, many Turkish ancestors have cults such as plant, saint and victim, totem names existing in Kyrgyz. These beliefs are spread from Anatolia to the Balkans with Seljuk conquests and Mongol invasions. Presenting union in belief for Turks who have a common background is an important issue, which has to be underlined in reference books within the context of “Turkish World Citizenship”. This issue will also provide an important contribution to the development of Turkish culture union.

Keywords: Kyrgyz, belief, Turkish descendent, Turkish culture.

Giriş

Müşterek noktalardan hareket ederek bütün Orta Asya, Anadolu, Balkanlar vs. yerlerde yaşayan Türk topluluklarını aynı ideal etrafında birleştirmek tarihte muhtelif şekillerde ortaya konmuştur. Dil birliği, ırk birliği, kültür birliği gibi. Ortak noktalardan olan köken ve inanç birliğinin Türk Dünyası Vatandaşlığı bağlamında oluşturulacak kaynak kitaplarda da vurgulanması önemli bir husustur. Nitekim aynı kökene sahip akraba topluluklardan olma olgusu, Türkler arasındaki muhabbet bağlarını güçlendirebileceği gibi dinsel olguların ortaya konması da bu ideal birliğinin güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Ancak inanç birliğinin

* Bu makale Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te 22-23 Ekim 2014 tarihleri arasında düzenlenen “Türk Dünyası Vatandaşlığı Çalıştayı”nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr.; Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zeynelozlu@hotmail.com.

sağlanmasında mutaassıplıktan uzak, “Yaratılanı severim Yaratandan ötürü” tarzındaki bir anlayışın ortaya konması, teferruatlara inilmeden genel prensipler üzerinde durulması son derece önemlidir.

Bu bağlamda yapmış olduğumuz bu araştırma Türk Dünyası Vatandaşlığı bağlamında Kırgızlar ve diğer Türk toplulukları arasındaki soy birliği ve inanç ortaklığının önemini ortaya koymaya çalışacaktır.

Kırgız Adı

Kırgız sözü tarihte ilk defa MS 735'te dikilen Orhun yazıtlarında geçmektedir. Bu söz Göktürk yazılı metinlerinde “Kırkız” şeklinde kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu adın kır ve giz kelimelerinden meydana gelmiş “Kırgezer” anlamında bir kavram olduğunu ifade etmiştir (Erşahin, 1999: 393). Kırgız kavramının “Kırkoğuz”dan gelmiş olabileceği de tahmin edilmektedir. Bu bağlamda Kırgızların Oğuz Han’ın 24 komutanından türemiş olduğu ve 40 Çinli kızın Oğuz bölgesine gelip onlarla evlenerek doğan çocuklarının Kırkoğuz” adıyla adlandırılması neticesinde Kırgız soyunun meydana gelmiş olabileceği ifade edilmektedir (Gömeç, 2002). Bir başka kaynakta Kırgızlar, “Oğuz Han’ın altı oğlunun kumalarında olma oğlu” olarak tanımlanmıştır (Çeribaş, 2012: 69).

Gerek Göktürkçe gerekse de Göktürk harfleriyle yazılmış Uygurca kitabeler bu kavme ait ismi “Kırkız” şeklinde muhafaza etmiştir. Bazı Arap müellifleri bu kelimeyi “Hırhız”, veya “Kırkız” şeklinde, Acem kaynakları ise “Hırhız”, “Kırkız”, “Kırgız” gibi şekillerde kullanmıştır. Kırgız adı Kırgızlar dışında bazı ufak Türk zümreleri tarafından da muhafaza edilmiştir. Mesela Altay, Başkırd ve Hakaslara bağlı kabilelerden olan Sağay boylarından biri Kırgız namını taşımaktadır. Türkmenlerden şehir Uygurlarında da “Kerkis” adında bir boy bulunmaktadır (Ligeti, 1925: 240).

Bazı kaynaklarda Kırgızların Türk olmayıp bazı Moğol kabileleriyle bağlantılı olabileceği ifade edilerek, Kırgızca’da Moğolcadan geçmiş sayısız kelime bulunması ve Kırgızların kadim Moğol kabile isimlerini muhafaza etmesinin buna delil olabileceği belirtilmiştir (Ligeti, 1925: 238-240). Yine Kırgızların Türkleşmiş Hint-Avrupalılar olduğu da bazı kaynaklarda ifade edilmektedir (Bağ, 1997: 115).

Kırgızların Dini

Dinsel unsurlar aynı soydan gelen insanların bir araya gelmesinde çatıyı oluşturan önemli bir parçadır. Nitekim bir milletin kimliğinin oluşmasında dil, eğitim, aile, örf ve âdetler, coğrafya, ekonomik şartlar, etnik durum yanında dinsel unsurlar da etkilidir. Din, yerel geleneklerin öğrenilmesinde bir eğitim aracı olarak kullanılmış ve en önemlisi sosyal

dayanışmanın sağlanmasında apayrı bir rol üstlenmiştir (Gasımova, 2006: 28). Bölgenin kendi kültürel kimliğini yeniden inşa sürecinde kendi geçmişiyle barışabilmesi açısından dinin bugün işlevsel bir rolü söz konusudur (Göktaş, 2013: 159). Mesela cenaze ve defin merasimlerine, aşure gününde yapılan dinsel içerikli bazı ritüellerde olduğu gibi içerisinde dinsel unsurları barındıran birçok âdet, örf ve geleneğe (Gasımova, 2006: 149) sadece dindar bireyler değil dindar olmayan bireyler tarafından da uyulması “Türk Dünyası Vatandaşlığı” kavramının hayata geçmesinde dinsel unsurların hiç de göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim günümüz Kırgızistan’ındaki dini hayatla ilgili yapılan bir araştırmada, “insanlar(ın) İslamî değerlerin bazılarını kendilerine ait milli değerleri olarak” gördüklerinin tespiti de bu olguyu desteklemektedir (Mirzabaev, 2003: 140).

Görüldüğü gibi din bir yaşam biçimidir. Aynı yaşam biçimine sahip olduğunu gören Türk halkları birbirleriyle mutlaka daha fazla yakınlaşacaktır. Nitekim Türkler yani Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Azeriler, Tatarlar ve Kırgızlar aynı dilin ve kültürün sahibi topluluklardır (Saray, 1993: 110). Kırgızlar ve diğer birçok Türk boyu İslamlaşmakla hem İslam ortak paydasını hem de geçmişten tevarüs etmiş olduğu bazı inanç değerlerini muhafaza etmişlerdir. Böylelikle Arap ve İran gelenekleriyle yoğrulmuş İslam anlayışından bir ölçüde uzaklaşmış ve özellikle halk tabakaları bu anlayışı muhafaza etmişlerdir. Bu bağlamda Türk, İslam anlayışı bütün Türk dünyasının ortak bir paydası olarak düşünülmelidir.

Yapılan araştırmalarda Kırgızların İslam’dan önce Manihaizm, Budizm, Nesturi Hristiyanlık ve Gök Tengri inancına mensup oldukları tespit edilmiştir (Mirzabaev, 2003: 31-32).

Kırgızların İslam’a ise tam olarak ne zaman girdikleri tespit edilememiştir (Ünal, 2014: 130). Nitekim Kırgızların İslamlaşma süreci 16. yüzyıldan başlatılmakla beraber, bu sürecin en geç 10. yüzyıldan itibaren başladığını ileri süren araştırmacılarımız da bulunmaktadır (Erşahin, 1999: 404-405). Kırgızların bir kısmının ise 18. yüzyıl sonlarında İslamla teşrif oldukları ifade edilmektedir (Erdem, 2000: 140) Bununla beraber Kırgızların XIX. yüzyıla kadar sistematik bir din eğitimi ve din eğitimi kurumları olmamıştır (Akramova, 2008: 494).

Bağımsızlık sonrası süreçte Kırgızistan’da din alanında önemli bir bilgi boşluğu doğmuştur (Pay, 2008: 237-240). Öyle ki Kırgız din adamları (moldo) bile Kuran’ı anlayabilecek kadar bir Arapça bilgisine sahip değildir (Derin, 2006: 9). Bütün bu eksikliklere rağmen günümüzde Kırgızistan’ın % 75’i Müslüman olup, geri kalanın % 20’si Ortodoks, % 5’i ise diğer dinlere mensuptur. Ortodoksların büyük kısmı Ruslardan meydana gelmektedir. Kırgızlar ise Müslüman olup, Sünni Hanefi mezhebine mensupturlar. Kırgızların İslam’ı kabullerinde Yesevilik, Nakşilik ve Kadiriliğin önemli katkıları olmuştur (Göktaş 2013: 162;

Derin, 2006: 22-23; Ünal, 2014: 130). Ancak Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik, Kalenderilik gibi tarikatlar, Türklerin İslam öncesi inanç ve ayinlerinin tasavvuf yoluyla İslam'a girmesinde de önemli bir etkidir (Vatandaş, 1991: 222; Uzun, 2008: 426). Mesela Vahabidin Nakşibendi Kırgızlar tarafından ulvi bir şahsiyet olarak görülmüş ve bu inancın bir sonucu olarak kötülük ve felaketten kurtulmak ve feraha çıkmak düşüncesiyle Vahabidin'e atfen yedi veya dokuz adet tokoç adıyla bilinen yağda hamur pişirerek dilek ve niyazlarda bulunmuşlardır (Abdikulova, 2014: 515).

Kırgızistan'daki dinsel hayatla ilgili yapılan araştırmalar dinsel unsurlara gösterilen hassasiyetin ülkenin farklı kesimlerinde muhtelif şekillerde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Buna göre ülkenin merkezi kuzey ve doğudaki yerleşim birimleri Issık Göl ve Narın'ın doğu kesimlerinde yaşayan Kırgızlarda İslam uygulamaların yüzeysel, geleneksel inanç ve uygulamaların ise canlı biçimde sürdürüldüğü, Kırgızistan'ın güneyi; Oş ve Narın vilayetlerinin batı kısımları ile Fergana vadisindeki yerleşim birimlerinde ise eski inanışların etkileri görülmekte ise de genelde İslami motiflerin ağır bastığı tespit edilmiştir (Arık, 2005: 174).

Mesela Narın bölgesinde yaşayan Kırgız Çerik kabilesinin dinî hayatı ve dinî eğitim düzeyleri hakkında bilgi verilirken, onların, o zamanlar pek çok âlimin yetiştiği bir ilim şehri olan Kaşgar'dan bel bellemeye gelen bir kişiyi dahi "büyük moldo" olarak görece kadar dinî bilgi konusunda yetersiz olduğu tespiti yapılmıştır (Aydar, 2015).

Kırgızlarda Bazı Kültler

Bitki Kültü

İslam öncesi Kırgız dini inançları Geleneksel Türk Dini çerçevesinde değerlendirilmelidir. Nitekim bu dönemdeki Türk inançlarının, tabiat güçlerine inanma, Gök Tanrı'ya inanma ve Atalar kültü olmak üzere üç önemli unsur taşıdığı bilinmektedir. XI. yüzyıl tarihçilerinden Gerdizî'nin Kırgızların öküz, rüzgâr, kirpi, saksığan ve güzel görünümlü ağaçlara ayrıca, Satürn ve Çoban Yıldızı'na taptıklarını belirtmesi (Erşahin, 1999: 398-399) bunun somut göstergeleridir.

Ağaç, yerin dibine dalan kökleri, göğe doğru uzanan dal ve yaprakları, mevsimden mevsime kendini yenilemesi gibi özelliklerle sonsuzluğun sembolü olarak görülmüştür (Küçük ve Küçük, 2009: 172-174). Ağaç kültürünün İslamî dönemde de yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Kültürün yaygınlık kazanmasında; eski bir Türk geleneği olan mezarlara ağaç dikme (Ögel, 2010: 469) anlayışının Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ağaçla konuşması ve bir ağacı çağırdığında yerinden kalkarak onun yanına gelmesi ile ilgili vakıalar, İslam'da bitkilerin lisan-ı halleriyle Allah'ı her an andıkları ve

Allah'ın anıldığı yerde yatan ölü kişilere yüce Yaratıcının, kusurları nedeniyle azapta bulunmayacağı anlayışı gibi olguların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Veli Kültü

Eski Türklerdeki ecdadı tazim anlayışının, İslami dönemde kendini bazı İslami motiflerle kaynaşarak evliya kültü şeklinde gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda veli kültü, eski Türk inançlarından olan atalar kültünün bir devamı olarak gözükmektedir. Genel olarak ecdadın takdisine dayanan bu inanç, atanın öldükten sonra üstün güçlerle donandığına ve bu çerçevede aile ve toplumu yeniden ve daha güçlü olarak korumaya devam edeceği anlayışına dayanmaktadır. Bu nedenle ölen kişiye, saygı ve korku ile karışık bir tazim gösterilmiştir (Ocak, 1984: 8-9). Bugün Kırgızistan'da bulunan Şah Fazıl, Safid Bulend, Arslan Bab, Sulayman Too türbeleri (Hz. Süleyman'ın (a.s.) veziri Asaf bin Berhiya'nın türbesi) (Buyar, 2014: 106) ve büyük İslam alimi İmam Serahsi'nin türbesi, Kızıl Ata Türbesi, İdris Peygamber türbesi, Hoca Bilal Türbesi, Bekmurat Türbesi, Terek-Suu Türbesi, Alımbek Datka Türbesi, Ak Üy Türbesi, Kadam-Cay Türbesi, Paçata Türbesi, Ata Beyt, Kız Mazar ve Sahabe Mezarlığı (Alyılmaz, 2009:195) gibi yapılara gösterilen tazim ve türbe yapma düşüncesi Kırgızların atalar kültünün bir yansıması olarak yorumlanabilir.

Kurban Kültü

Orta Asya'da ve diğer bütün Türk topluluklarında muhtelif şekillerde ve oranlarda etkiye sahip olan kurban fenomeni, Kırgızların inanç ve âdetlerinin de bir parçası kabul edilmiş ve hem geleneksel Türk inançları hem de İslamî inançlardan mülhem etkilere sahip olmuştur. Bu bağlamda düğünlerde, hastalık, kaza ve sıkıntılardan kurtulma anında, ölüm olaylarında, ata ruhlarının anılmasında (ayttık) ve kutsal mekânların ziyaretleri esnasında kurbanlar kesilmiştir. Ayttık adı verilen kurbanlar günümüzde genelde bayram arefesinde kesilmektedir (Arık, 2005: 174)¹.

Sonuç

Türk kültür dünyasının sınırları son derece geniş olup, bu sınırlar içerisinde dinin, önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim Selçuklu fetihleri ve bunu izleyen Moğol hareketleri Anadolu'ya Kıpçak, Karluk, Kalaç, Ağaçeri, Başkurt, Kazak, Çiğil, Uygur ve Kırgız gibi birçok Türk topluluğunun yerleşmesine neden olmuştur (Türkmen, 1995: 33). Böylece Ata yurdumuz olan Orta Asya'da mevcut olan dinsel unsurlar sonradan Anadolu ve Balkanlardaki coğrafyaya da yayılmıştır. Bu bağlamda Yesevilik, Nakşilik ve Kadirilik eksenli din anlayışı

¹ Aynı kültürün Kırgızistan'dan Anadolu'ya göç eden bazı Kırgız halklarında da mevcut olduğu görülmektedir. Detay için bakınız (Baran, 2014: 46).

üçra alanlarda kurulan tekkelerle sadece Kırgızistan da değil, Orta Asya'nın diğer alanlarında, Anadolu ve Balkanlarda da ortak inanç uygulamalarının yerleşmesinde etkili olmuştur. Böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya tevarüs eden inançlar ve bu inançları besleyen ehli tasavvuf başta olmak üzere muhtelif din adamları hem Kırgızistan'da hem de genelde bütün Türk dünyasında ortak değerler olarak tanınmıştır.

Kırgızların soy ve dinsel inanç uygulamaları bakımından diğer Türk boylarıyla genelde ortak özellikler taşıması kendini bir bütün olarak ortaya koymasına yani Türk dünyası vatandaşlığının uygulanmasında önemli bir unsur olarak gözükmektedir. Ufak tefek olan bazı farklılıklar ise ortak aklın gücü ile aşılabilecek şeylerdir.

Tamamen aynı olmasa da önemli ölçüde benzer özellikler taşıyan ve ben duygusu yerine biz duygusunun ortaya çıkmasına neden olan dinsel unsurlar millet kavramının oluşmasında önemli bir etkidir. Ancak Türk Dünyası vatandaşlığının uygulanabilir hale gelmesinde taassuptan uzak sarsılmaz bir imanın varlığı çok önemlidir. İnanç değerlerinin ortaya konması Türk dünyası arasında alaka ve muhabbeti de artıracaktır.

Kaynaklar

- ABDIKULOVA, R. (2014). Kırgız Toplumunda Sufizm Geleneği: Örf-Adetlere ve Edebiyata Yansımaları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 513-531.
- AKRAMOVA, D. (2008). Kırgızistan'da Din Eğitimi Sorunları ve Çözüm Arayışları. *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, 22-24 Ekim 2008, Bişkek, 493-502.
- ALYILMAZ, C. (2009). Kırgızistan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/8, 185-209.
- ARIK, D. (2005). Kırgızlarda Kurban Fenomeni. *AÜİFD*, XLVI, S. 1, 157-174.
- AYDAR, H. (2015). *Kırgızistan'da Dindarlaşma Trendi; Problemler, Öneriler*. <http://www.bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf2/hidayetaydar.pdf>, (Erişim Tarihi: 25. 02. 2015).
- BAĞ, Y. (1997). *Türklerde ve Çerkeslerde İslam Öncesi Kültür Din Tanrı*. (1. Basım). İstanbul: Ceylan Matbaacılık.
- BARAN, M. (2014). Pamir Yaylası'ndan Ulupamir Köyü'ne: Kırgızlarda Sosyo-Kültürel Yaşam ve Mekânın Dili. *Bilig*, 68, 43-58.
- BUYAR, C. (2014). Kırgızistan'da Efsane İle Gerçek Arasında Kalan Bir Tarihî Eser: Taş Rabat. *Gazi Türkiyat*, 14, 105-126.
- ÇERİBAŞ, M. (2012). Kırgız Şecerecilik Geleneğinde Türk Boyları Meselesi ve Oğuz Kağan. *Türk Kültürü Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, V/1, 61-78.
- DERİN, S. (2006). Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 16, 7-39.

- ERDEM, M. (2000). *Kırgız Türkleri: Sosyal Antropoloji Araştırmaları*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını.
- ERŞAHİN, S. (1999). Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/1, 393-438.
- GASIMOVA, M. (2006). *Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKTAŞ, V. (2013). Kırgızistanda Tasavvufi Durum. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54(2), 159-169.
- GÖMEÇ, S. (2002). *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*. Ankara: Akçağ Yayını.
- KÜÇÜK, A. ve KÜÇÜK, M. A. (2009). *Türkistan'dan Türkiye'ye Alevilik-Bektaşılık (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- LİGETİ, L. (1925). Kırgız Kavim İsminin Menşei. (çev. Ragıp Hulusi Bey). *Türkiyat Mecmuası*, C. 1, 235-249.
- MİRZABAEV, M. (2003). *Kırgızistan'da Dini Hayat (Oş Örneği)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OCAK, A. Y. (1984). *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. (4. Baskı). Ankara: TTK Yayını.
- PAY, S. (2008). Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 233-252.
- SARAY, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- TÜRKMEN, N. (1995). *Erken Osmanlı Dönemi Halıları İle XVIII. ve XIX. Yüzyıl Orta Asya Türkmen Halıları Arasındaki İlişkiler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UZUN, G. (2008). Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Falcılık, Kehanet ve Rüya Motifi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, 1(3), 424-434.
- ÜNAL, L. (2014). Kırgızistan, Tarihi ve XX. Yüzyıldan Günümüze Türkiye- Kırgızistan İlişkileri. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: ATASE Yayını, 115-147.
- VATANDAŞ, C. (1991). *Vahiyden Kültüre*. (1. Baskı). İstanbul: Pınar Yayınları.